

श्रीमतीसु मियरुण

चिराइतोमा बर्षी सान्ने 'cercospora' नामक रोगले पातमा धोप्लाहक बनाउँछ भने Fusarium नामक रूसीले चिरुवा बोइलाउँछ । नेपालको पूर्वी भागमा 'stem borer' नामको कीराको बरफालाई खाने र प्यात पार्ने गरेको अभिलेख छ । रोग कीराहरूबाट बचाउनको लागि स्वस्थ रोग प्रतिरोधात्मक चिउट र बेनाडिहकको प्रयोग गर्ने । आवश्यक परेमा जैविक विषादी प्रयोग गर्ने । विषादीको प्रयोग गर्दा मास्क, पन्जा लगाएर काम गर्ने ।

सुकलन र सुकलन पधिका विधिहरू

श्रीषधीय र व्यापारिक प्रयोजनका लागि चिराइतो सुकलन गर्दा फल लाग्न शुरू हुनासाथ गर्नुपर्दछ । यस अवधिमा प्रमुख सारतत्वहरू बर्षी पाइन्छन् । चिरुवाको फूल फुल्ने क्षेत्रको काठ र फूलहरूमा सबभन्दा बर्षी तितो पदार्थ पाइन्छ । त्यो तितोपना पातमा र जरामा ३६% जान्छ । यिहातीको समयमा सुकलन गर्न उपयुक्त मानिन्छ । रोपको बुई वर्षपछि चिरुवालाई जरासहित सुकलन गरिन्छ । सुकलनमा प्रयोग हुने औजारहरू सफा र मर्मत गरिएको हुनुपर्छ । दुका-दुका भएकै, थिथिएकै वा सन्त लागेकै चिराइतोलाई हटाउनु पर्दछ । जरामा भएकै माथो, धुतो हटाइ सफा कपडा वा प्लास्टिकले ढाँचेर सुकाउनु पर्दछ । छरे पातहरू भएको चिरुवाको मूल्य राम्रो पाइने हुनाले पातहरूलाई सबैसम्म बचाउनु पर्दछ । सुकेका चिराइतोको मूल बनाएर सुखा र हावाशिन गर्ने काममा भन्दा रज गर्नुपर्दछ । प्लास्टिकको बोरामा भने भन्दा रज गर्नु हुँदैन । जुद्धको बोरा प्रयोग गर्न सकिन्छ तर बर्षी खाँदिमा कृत्रिम पनि सक्दछ । चिरुवा सुकिसकेपछि सुखा र हावाशिन गर्ने काममा रूसी र अन्य द्रव्यक नभएको स्थानमा भन्दा रज गर्नुपर्दछ ।

पुनरुत्पादन तथा विगो व्यवस्थापन

पुनरुत्पादन तथा विगो सक्कलनको लागि यो चिरुवा पाइने स्थानमा खरिखरव र च्दसो लगाउनु हुँदैन । सबैसम्म बर्षी नियन्त्रणका उपाय गर्ने र पहिलो ज्ञान गर्दिने । प्राकृतिक वासस्थानबाट यो चिरुवा चिउटबाट उमिन्छ । असोज/कातिक तिर सुकलन गर्दा केही चिरुवाहरूलाई त्यतिकै ढोढ्ने ताकि मसीर/पुष महिनामा पिनीहरूमा लागेको फल थिथिएर चिउटहरू बना सक्नु । यस्ता चिउटहरूलाई सुकलन गरेर खेती गर्न पनि सकिन्छ, अथवा प्रकृतिमा पुनरुत्पादनको लागि त्यसै ढोढ्ने पनि सकिन्छ । समान्यतया सुकलन क्षेत्रबाट उण्ड जति ब्यस्क चिरुवा सुकलन गर्ने गरिन्छ ।

उपेक्षित उत्पादन

शुभ बंश शुद्ध प्रति केजी प्रति रोपनी का करीव ६,७७७ बंश ७,७७७ के.जी. प्रति हेक्टर हुन आउँछ ।

प्रतिहेक्टर क्षेत्रको आर्थिक लाभ प्रतिफल अनुमान

क्र.सं.	कार्य विवरण	एकरी	खर्च		रा	लाभ	
			रुपैयाँ	रुपैयाँ		रुपैयाँ	रुपैयाँ
१.	बर्षी उपचारक खरिद रज	१००	१००,०००-	१०,०००-	१	१००,०००-	१०,०००-
२.	बर्षी	२०	२०	२०	२,०००-	२०,०००-	१०,०००-
३.	जला ब्याज	०	०	०	३००-	३०,०००-	
	जंगल ब्याज	०	०	०	३००-	३०,०००-	
	बनब्याज	०	०	०	३००-	३०,०००-	
	जंगल लाग	०	०	०	३००-	३०,०००-	
	सुखला	०	०	०	३००-	३०,०००-	
	बनब्याज	०	०	०	३००-	३०,०००-	
४.	बर्षी खरिद	१००	१०,०००-	१०,०००-	१०,०००-	१०,०००-	
	बनब्याज	०	०	०	३००-	३०,०००-	
५.	कुल खर्च						
६.	कुल लाभ						
७.	कुल उत्पादन						
८.	कुल ब्याज						
९.	जंगलब्याज						
१०.	कुल ब्याज						

श्रीमती चिरुवा, २००४ बाट संकलन

खेती तालिम

चिउट संकलन - कालिक-मसीर नवम्बर्मा चिउट ३ नै - माइ-फाल्गुन फाल्गुनमा चिउट ३ नै - फाल्गुन-चैत फाल्गुनमा बंश साने - जेठ-असार मसलाइ दिने - रोपण गर्दा र दोस्रो वर्ष (चैत - कालिक) गीदवेक - ६-७ पदक हिउदीमा र ७-८ पदक बर्षी बामना संकलन - कालिक (नव फलहरू पाकेर भर्छ) ।

चिराइतोको अक्षुल खेती तथा सुकलन अभ्यास

तान्त्रिक पहिचान

वैज्ञानिक नाम: स्वर्मिया चिराइतो 'Swertia chirayita' (Roxb.ex Fleming) Karsten. परिवार: जंगियानेसी (Gentianaceae), अर्घी नाम: चिरुवा (Chiretta), व्यापारिक नाम: चिरुवा स्थानीय नाम: चिरुवा (हिन्दी), चिराइतो (नेपाली), चिरे, चिरुवा (ब्रह्म), कद्दु चिरुवा (संस्कृत), श्वेतु (नेपाली), रक्षा (बगर), मुडु चिरुवा (सिन्धु), चिरुवा (ताम्र), तेन्नी (जुम्ल), चिरुवा (शेर्पा)

प्रयोग हुने भाग: पुरै चिरुवा (पाल, चिउ र जरा)

वैज्ञानिक तत्व: स्वर्मिन, स्वर्मिगारिन, एमातोकेन्डीन, चिराइन

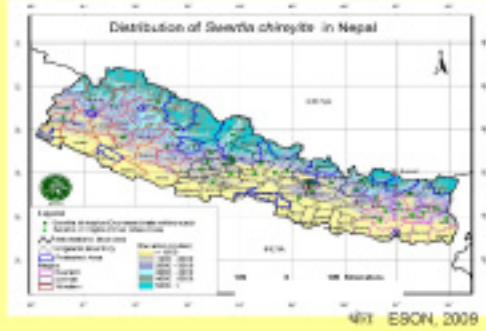
औषधीय उपयोगिता

बलवर्धक, चक्षुमेहन, बसेरिया ज्वरो नाशक, कलिवला, पित्तनाशक, सुनिएकोमा, रगत सफा गर्ने, महिनावागीको गन्धले, खेले पुर कर्णोत्सवका सामान्य समस्यामा पनि चिराइतोको प्रयोग गरिन्छ, तुल्य, बाइ हटाउनु, च्दका कीराहरू जाने पनि प्रयोग गरिन्छ । यसबाइ, निम्नलिखित तितो सारतत्वले रूसीहरू निर्मूल गर्ने क्षमता राख्छ ।

अन्य प्रयोगहरू

चिराइतोबाट निस्कने 'तितो पदार्थ' किम्विज पेय पदार्थहरूमा, जनावरहरूको खानामा मिसाउनु र पहेलो रंग निस्कान पनि प्रयोग गरिन्छ ।

प्राकृतिक वास्तुस्थान तथा पारिस्थितिकीय विशेषता

चिराइतो हिमाली क्षेत्रमा पाइने रैकाने बलसंगि हो । उपोष्णकक्षीय समशीतोष्ण हावापानी भएको उच्च मोहोका झुङ्गा भित्र उचाइसम्मका बर्षीको मोहो भएको झुङ्गा-घरमा भित्र उचाइसम्मको घाटी तिर पाइलमा नो प्रजाति पाइन्छ । चिराइतो गुराँस र बर्षी खटुको संगठमा अन्य बलसंगिहरू जस्तै कुसी फूल , कुरी, बलमाग, श्वेतप्रे, भावानी, जेठुने, गुँदाक, खटु, चिराइतेसंगै प्रचलन गर्छ ।

मुख्य उत्पादन क्षेत्रहरू

पुर्वी नेपालका संखुवासभा, नेउखुम, इलाम, धनकुटा, ताप्लेजुङ र बाँखर, मध्य नेपालका रजुवा, रामेशाँप, बाँखर, सिन्धुपाल्चोक, मोरङ, किलिभुपी र मकवानपुर जिल्ला र पश्चिमका रोल्पा, दोल्पा, सल्यान, बझाङ, लुम्बिनी र दोरी जिल्लाहरूमा चिराइतोको उत्पादन हुन्छ ।

तान्त्रिक विशेषताहरू

यो बुई बर्षे भजार बर्षको बलसंगि हो । बसको उचाई हल्लोखि ठु गेर्षीभित्र सम्म हुन्छ । पहिलो वर्ष खेक मात्र जान्छ र दोस्रो वर्ष हावस बरेर फूल र फल लाग्छ । जराहरू केही रूसिपका छल्लु से मी, लामा र ऊह से मी मोहो हुन्छ । पात ६-७ से. मी, लामा र ब्रषाँखि ६ छ से मी, चौडा हुन्छ । चौडा बन्दाकार काठको बुई तिर एक बर्षको विपरित रूसिएर खेका हुन्छ र विपरित क्षेत्रमा खेका हुन्छ । खेक चिरुवा पातहरू रूसिपारिका पातहरूजस्ता फुल एवं चौडा हुन्छ । फूल ३.६ अथवा कम व्यास भएका बलिसु,खिन्दी, हाका हरियो रवका हुन्छन् ।

चिराइतोको जरा सौतको काठ नै मुख्य औषधि हो । जजरामा उर से मी, नाना कनीव छ के जी. जतिको मुजालन पेन राखिएका हुन्छन् । पनको खुने गथ आउँदैन तर स्वाद भने खीर तितो हुन्छ । साध रवको चिरी खोको मरुत भाग चारको काठ र खीर तितो रचार ले पतका परिचाल हुन् । खुर्व औषधी गाएर खीर रवको बंशछ ।

